

ΚΡΗΤΙΚΑ ΠΑΛΑΙΟΓΡΑΦΙΚΑ

4.

Ο ΚΩΔΙΞ HARVARD UNIVERSITY, RIANT 53.

Νομίζω ὅτι δὲν εἶναι ἄσκοπον νὰ ἐπιστηθῇ ἡ προσοχὴ τῶν μελετώντων τὴν ἱστορίαν τῆς Κρήτης ὑπὸ τὴν Ἑνετικὴν κατοχὴν εἰς τὸν ὧς ἄνω κώδικα, μὴ μελετηθέντα μέχρι τοῦδε, καθ' ὅσον τοῦλάχιστον καὶ ἐγὼ καὶ ἡ ἀρμοδία ὑπηρεσία τῆς Συλλογῆς εἰς τὴν ὁποίαν φυλάσσεται τώρα ἠδυνήθημεν νὰ μάθωμεν. Αἱ μόναι, βραχύταται ἄλλως, μνεῖαι τοῦ κώδικος μέχρι τοῦδε εἶναι εἰς L. de G e r m o n e t L. P o l a i n, Catalogue de la bibliothèque de feu M. le comte Riant, deuxieme partie, Paris, A Picard, 1899, LX, εἰς S e y m o u r d e R i c c i and W. J. W i l s o n, Census of medieval and renaissance manuscripts in the United States and Canada, New York, I, 1935, 1005 καὶ εἰς τὸν προσωρινὸν δακτυλογραφημένον κατάλογον τῶν ἑλληνικῶν χειρογράφων τοῦ πανεπιστημίου Harvard, E m i l i e B o e r, Description of Greek manuscripts in the Widener Library. Τὸν κώδικα ἠδυνήθη νὰ φυλλομετρήσω ἀνέτως εἰς τὸ Dumbarton Oaks Research Library and Collection, Washington D. C., ὅπου μετεφέρθη χάριν τῶν «Κρητικῶν Χρονικῶν» τῇ εὐγενεῖ φροντίδι τοῦ διευθυντοῦ τοῦ ιδρύματος κ. J. T. Thacher*.

Ὁ κώδιξ οὗτος, μέρος τῆς πλουσίας συλλογῆς μεσαιωνικῶν χειρογράφων τοῦ γνωστοῦ μελετητοῦ τῶν Σταυροφοριῶν κόμιτος Paul Riant (1836-1888), ἐδωρήθη τὸν Δεκέμβριον τοῦ 1899 ὑπὸ τῶν J. Randolph Coolidge καὶ Archibald Cary Coolidge, μετὰ τῶν ἄλλων χειρογράφων τῆς συλλογῆς Riant, πωληθέντων ἔπειτα ἀπὸ τὸν θάνατον τοῦ ἰδιοκτήτου των, εἰς τὴν Widener Library, τὴν βιβλιοθήκην τοῦ Πανεπιστημίου Harvard, εἰς Cambridge, Mass. Ὁ κώδιξ ἐναπετέθη εἰς τὸ τμήμα χειρογράφων Houghton ὑπὸ τὰ στοιχεῖα B 3674/100, 2, 5. Ἔχει διαστάσεις 30,3×22,6, ἀποτελεῖται δὲ ἀπὸ 552 φύλλα, ὅλα, πλὴν ἑνὸς ἐκ περγαμηνῆς, ἐκ χάρτου. Ἐκ τῶν 552 αὐτῶν φύλλων 146 εἶναι ἄγραφα, τὰ δὲ ὑπόλοιπα 438 περιέχουν 278 ἔγγρα-

---

*) Πρὸς τὸν φίλον καθηγητὴν κ. Kenneth M. Setton, ὅστις μοῦ ὑπέδειξε πρῶτος τὴν ὑπαρξιν τοῦ κώδικος, πρὸς τὸν κ. J. T. Thacher καὶ πρὸς τὴν διεύθυνσιν τῆς Widener Library ἐκφράζω καὶ ἐδῶ τὰς θερμὰς εὐχαριστίας μου.

φα, ἐκ τῶν ὁποίων 273 εἶναι εἰς τὴν Ἰταλικήν, 3 εἰς τὴν ἑλληνικὴν καὶ 2 εἰς τὴν λατινικὴν. 114 ἐκ τῶν ἐγγράφων αὐτῶν εἶναι πρωτότυπα, τὰ δὲ ὑπόλοιπα ἀντίγραφα, καθὼς ἐξάγεται ἐκ τῆς ἐπικεφαλίδος *copia* ἢ *duplicati* ἢ ὁποία τὰ συνοδεύει. Ἐκ τῶν 114 πρωτοτύπων 13 διατηροῦν εἰσέτι τὴν σφραγίδα τῆς ἐκδόσεως ταῦτα ἀρχῆς καὶ 8 τὸ μονόγραμμα τοῦ συντάκτου των. Ἐκ τῶν ὑπολοίπων ἐγγράφων πολλὰ εἶναι ἀπλῶς πρῶτα σχέδια, ὅπως ἐμφαίνεται ἀπὸ τὰς ἐπαιλημμένας διορθώσεις ἐπ' αὐτῶν. Τίτλος τοῦ κώδικος εἶναι «*Miscellanea di Candia*» εἰς τὴν βιβλιοθήκην χειρογράφων τοῦ Harvard καὶ «*Miscellanea di Candia*» εἰς τὸν κατάλογον τῆς συλλογῆς Riant. Ὅλα τὰ ἐγγράφα ἔχουν ὡς θέμα των κρητικὰς ὑποθέσεις ἐπὶ Ἐνετοκρατίας, συνδέονται δὲ εἰδικώτερον καὶ ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον μὲ ὑποθέσεις εἰς Χάνδακα, κατὰ δεύτερον δὲ λόγον μὲ ὑποθέσεις εἰς Ρέθεμνος, εἰς Χανιά καὶ εἰς περιοχὰς ἐκτὸς τῆς Κρήτης, π.χ. τὸ Τσιρίγο. Χρονολογικῶς ἐκτείνονται ἀπὸ τοῦ 1523 μέχρι καὶ τοῦ 1630 — τῶν μετὰ τὴν ἄλωσιν ἐγγράφων γραφέντων βεβαίως ἐκτὸς τῆς Κρήτης —, τὰ περισσότερα ὅμως ἐξ αὐτῶν εἶναι τοῦ 17. αἰῶνος. Εἰς τὸν 16. αἰῶνα ἀνήκουν μόνον τὰ πρῶτα δέκα τῆς συλλογῆς.

Τὴν περιγραφὴν τοῦ περιεχομένου των καθιστᾷ δυσχερῆ ἢ μεγάλη των ποικιλία. Πρόκειται πάντως περὶ ἐγγράφων ἀνηκόντων εἰς τὴν ἑνετικὴν διοίκησιν τῆς νήσου (εἴτε ὡς «ἐξερχόμενα» εἴτε ὡς «εἰσερχόμενα») καὶ ἀναφερομένων εἰς πλείστας ὑποθέσεις, ἰδίως τῶν Ἐνετικῶν ἀρχῶν πρὸς τοὺς Ἐνετοὺς ὑπηκόους. Πολλὰ ἀπὸ τὰς ὑποθέσεις αὐτὰς εἶναι ἐκκλησιαστικά, εἰς μεγάλην δὲ ἀναλογίαν εἶναι καὶ αἱ ναυτικά. Ἐγγράφα ἀναφερόμενα εἰς σχέσεις μεταξὺ Ἐνετικῶν ἀρχῶν καὶ Ἑλλήνων ὑπηκόων εἶναι ὀλίγα· ὀλίγα σχετικῶς εἶναι καὶ τὰ ἐγγράφα τὰ ἀναφερόμενα εἰς ὑποθέσεις φύσεως γενικωτέρας καὶ ὄχι ἀπλῶς ἰδιωτικῆς. Τὰ κείμενα πάντως ἔχουν ἰδιαίτερον ἐνδιαφέρον διὰ τὴν μελέτην τῆς ἑνετοκρατουμένης Κρήτης, ἀφ' ἑνὸς μὲν διότι τὰ θέματά των συνδέονται ἀμέσως ἢ ἐμμέσως πρὸς αὐτήν, ἀφ' ἑτέρου δὲ καὶ εἰδικώτερον λόγῳ τῶν μνημονευομένων εἰς αὐτὰ ὀνομάτων κρητικῶν οἰκογενειῶν.

Πλήρη καταγραφὴν τοῦ κώδικος δὲν ἠδυνήθην δυστυχῶς νὰ κάμω, διότι πρὸς τοῦτο θὰ ἀπηρεῖτο πολὺ μεγαλύτερον χρονικὸν διάστημα ἀπὸ αὐτὸ τὸ ὁποῖον ἠδυνάμην νὰ διαθέσω. Νομίζω ὅμως ὅτι ἀπὸ τὴν ἀκόλουθον συνοπτικὴν εἰκόνα ἐγγράφων, τὰ ὁποῖα κατὰ τὴν κρίσιν μου παρουσιάζουν μεγαλύτερον ἐνδιαφέρον, εἶναι δυνατόν νὰ καθοδηγηθῆ ἀσφαλέστερον ὁ μέλλον συστηματικὸς μελετητὴς τοῦ κώδικος αὐτοῦ :

Τὰ ἐγγράφα τοῦ κώδικος δύνανται νὰ ταξινομηθῶσιν εἰς τρεῖς

διαφόρους ομάδας : εἰς ἐκκλησιαστικά, ναυτικά καὶ σύμμικτα.

Εἰς τὴν πρώτην ομάδα ἀνήκει μακρὰ σειρά ἐγγράφων πρωτοτύπων καὶ ἐν ἀντιγράφοις, ἀναφερομένων εἰς ζητήματα ὑπαγόμενα ὑπὸ τὴν δικαιοδοσίαν τῆς λατινικῆς ἀρχιεπισκοπῆς τῆς νήσου καὶ ἰδίως κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς ἀρχιεπισκοπείας τοῦ Ἰωάννου Querini. Τὰ ζητήματα αὐτὰ εἶναι ποικίλου χαρακτῆρος, ἀφορῶντα συνήθως εἰς ἰδιωτικὰς ὑποθέσεις, ἱερέων τῆς καθολικῆς ἐκκλησίας καὶ καθολικῶν πιστῶν. Τὰ σπουδαιότερα ἐξ αὐτῶν, καθ' ὅσον ἠδυνήθην νὰ διαγνώσω, εἶναι 1) ἐγγραφα ἀναφερόμενα εἰς ζητήματα συνδεόμενα πρὸς τὴν «*chiesa della Madonna di Varsamonero*» καὶ τὴν «*Nea Mogni*» (f. 2-1523, 4-1545, 6-1546), 2) διαθήκη εἰς ἰταλικὴν καὶ συντομωτέρα εἰς ἑλληνικὴν γλῶσσαν, καθὼς καὶ ἄλλα ἐγγραφα ἀναφερόμενα εἰς Θεοδόσιον τὸν Κορίνθιον (f. 18-1590, f. 21-1590), 3) κατάλογος ὀρθοδ. ἱερέων καὶ ναῶν ὑπαγομένων ὑπὸ τὴν δικαιοδοσίαν τοῦ ἀρχιεπισκόπου Κρήτης (f. 8-1548), 4) διευθέτησις ὑποθέσεως ἀφορώσης τὸν ἱερέα «*Janni Littino*» (f. 51-1619), 5) ἔπαινοι εἰς τὸ «*pregadi*» διὰ τὴν συμπεριφορὰν κληρικῶν τῆς καθολικῆς ἐκκλησίας (f. 283-1648), 6) ἀντίγραφον πρακτικοῦ συνεδριάσεως εἰς τὴν ἀρχιεπισκοπὴν Κρήτης (f. 280-1656), 7) διευθέτησις οἰκονομικῶν ὑποθέσεων τῆς «*chiesa Christo Salvatore, chiamato Christo Sculudi*» ὑπὸ τὸν ἱερέα αὐτῆς Ἰωάννην Ἀρμένην (ὑπογράφοντα ἑλληνιστί, f. 384-1663), 8) ἀποδείξεις παραλαβῆς χρημάτων ἀπὸ ἱερεῖς διαφόρων ἐκκλησιῶν καὶ ἰδίως τῶν τοῦ Ἁγίου Τίτου ἐκ μέρους διαφόρων πολιτῶν καὶ ἰδίως τῆς *Isabela Rodiena* (f. 337 κ.έ.-1663) [ἄλλαι ἐκκλησίαι : «*chiesa di Chiera*», «*Chiesa di Santa Maria*»], 9) διευθέτησις ὑποθέσεως ἀφορώσης τόν, ὑπογράφοντα ἑλληνιστί, παπα Νικόλαον Μούρζην (f. 371-1663), 9) ἐγγραφα ἀναφερόμενα εἰς ὑποθέσεις Ἑβραίων καὶ Λατινικῆς ἀρχιεπισκοπῆς (passim· πρβλ. ἰδίως f. 432-1666) καὶ πλεῖστα ἄλλα εἰς τὰ ὁποῖα ἀναφέρονται καὶ διάφορα ἑλληνικὰ ὀνόματα, ὅπως π.χ. «*Nicolo Calaffati*» (f. 130-1624), «*Marco Papadopuli*» (f. 428-1666), «*Giorgio Avdas*» (f. 2-1523), «*Nicolo Castrophilaca*» (f. 22-1590), «*Protopapa Frielli*» (f. 228-1637), «*Marieta Zancaropulli*» (f. 266-1652), «*Manusso Gavala*» (f. 18-1590).

Πρὸς συμπλήρωσιν τῶν ἀνωτέρω στοιχείων, τὰ ὁποῖα βεβαίως ἀποτελοῦν ἀπλῶς ὑποτυπώδη ἐκθεσιν τῶν ἐκκλησιαστικῶν ἐγγράφων τοῦ κώδικος, παραθέτω (ἀποκαθιστῶν τὴν ὀρθογραφίαν) τὴν καὶ ἑλληνιστὶ γραφεῖσαν διαθήκην Θεοδοσίου τοῦ Κορινθίου :

f. 21 saec. 16.

«*αφη, μαῖτου κγ' ἐν Χανδάκω Κρήτης,*

Ἐπειδὴ οὐδεὶς ἐξ ἡμῶν τῶν ἀνθρώπων εἶδεν τὴν ὥραν τῆς αὐτοῦ τελευτῆς, οὕτως κατὰ νοῦν βαλὼν ἐγὼ Θεοδοσίος Κορινθῖος τοῦ ποτὲ εὐλαβεστάτου ἱερέως πατρὸς κυροῦ Ἰωάννου, ἀσθενῆς μὲν τῷ σώματι, ὑγιῆς δὲ τῷ νοῦ καὶ τὰς λοιπὰς αἰσθήσεις καὶ φοβώντας τὸ ἄωρον τοῦ θανάτου, διὰ τοῦτο κάμνω τὴν παροῦσαν διαθήκην : Ἐν πρώτοις θέλω νὰ μὲ ἐνταφιάσουν εἰς τὴν ἐκκλησίαν μου, τὴν Νέαν Μονὴν, σιμὰ εἰς τὰ κόκκαλα τῶν γονέων μου καὶ διὰ μνημόσυνόν μου ἀφήνω τοῦ ἑφημερίου ὁποῦ τὴν σήμερον εὐρίσκεται τσεκίνια εἰκοσιπέντε διὰ νὰ παίρῃ μερίδα εἰς τὰς λειτουργίας του· θέλω καὶ νὰ μὲ ἐνταφιάσουν καὶ νὰ μὲ μνημονεύουν οἱ ἄνωθέ μου κοιμισάριοι κατὰ τὴν τάξιν τῶν ὀρθοδόξων χριστιανῶν μὲ λάδι καὶ κερί, ψωμί καὶ κουκιὰ εἰς τὰ πτωχὰ, καὶ κρασί· τὴν ὁποῖαν ἐκκλησίαν θέλω νὰ ἑφημερίζῃ ὁ ἄνω πατὴρ Γεώργιος ὁ Ρόδιος ὁ ἀνεπιός μου περπετουαλιμέντε, ἔξω καὶ ἂν ἤθελε γενῆ τινὰς ἀπὸ τὸ μέρος μου παπὰς· ἀλέως νὰ εἶναι ἐκεῖνος καὶ οἱ διάδοχοί του».

Ἡ διαθήκη αὕτη, ἐκτὸς τῆς ἀξίας τὴν ὁποῖαν ἔχει καθ' ἑαυτήν, ἀποτελεῖ καὶ τὴν κλεῖδα διὰ πολλὰ ἔγγραφα τῆς λατινικῆς ἀρχιεπισκοπῆς εἰς τὸν κώδικα : Περὶ τῆς διαθήκης γίνεται λόγος εἰς διάφορα ἔγγραφα, εἰς δὲ f. 224-1634, ὑπάρχει ἀπόφασις τοῦ «*Reggimento di Candia*» ἐπὶ δημιουργηθέντων λόγῳ τῆς διαθήκης ζητημάτων. Ἡ μελέτη τῆς ὑποθέσεως αὐτῆς, διὰ τὴν ὁποῖαν εὐρίσκεται εἰς τὸν κώδικα πλῆθος στοιχείων, θὰ ἀπετέλει ἐνδιαφέρουσαν συμβολὴν εἰς τὰς μεταξὺ Καθολικῆς ἐκκλησίας καὶ Ὀρθοδόξων ἐπὶ ἐνετοκρατουμένης Κρήτης σχέσεις. Λόγῳ μάλιστα τῆς πληθύος αὐτῆς τῶν στοιχείων θεωρῶ ὡς πολὺ πιθανὸν ὅτι τὰ περιλαμβανόμενα εἰς τὸν κώδικα ἔγγραφα ἐκκλησιαστικοῦ περιεχομένου προέρχονται εἴτε ἀπὸ τὸ ἀρχεῖον τῆς Νέας Μονῆς, εἴτε ἀπὸ τὸ ἀρχεῖον προσώπου—π.χ. ἑνὸς τῶν Ροδίων—ἰδιαιτέρως ἐνδιαφερομένου καὶ διὰ τὴν Νέαν Μονὴν καὶ διὰ τὰ ἐν σχέσει πρὸς αὐτὴν προκύψαντα ἐκ τῆς ἐρμηνείας τῆς διαθήκης τοῦ Θεοδοσίου ζητήματα¹.

Εἰς τὴν δευτέραν ὁμάδα τῶν ἀναφερομένων εἰς ναυτικὰ ζητήματα ἔγγράφων ὑπάρχουν ἐπίσης ἐνδιαφέροντα κείμενα, ἐξ ὧν ἀναφέρω ἔδῳ 1) Διαταγὴν τοῦ Franciscus Contareno πρὸς τὸν Franciscus Querini περὶ ὀργανώσεως τῶν ναυτικῶν δυνάμεων τῆς νήσου (f. 28-

¹) Οἰκογένεια Κορινθίων καὶ Ροδίων συνδεόμεναι πρὸς τὴν Κρήτην εἶναι γνωσταὶ καὶ ἀπὸ ἄλλας πηγὰς. Σημειῶ προχείρως διὰ μὲν τὸν Κορινθῖον: L e g r a n d, Bibliographie Hellénique I, CLXXII, 2, διὰ δὲ τὸν Ρόδιον: Π α π α δ ο π ο ὑ λ ο υ Κ ε ρ α μ έ ω ς, Ἱεροσολυμιτικὴ Βιβλιοθήκη II, 586 (σημείωμα εἰς κώδικα 553).

1560), 2) μετάφρασιν καταθέσεως ὀθωμανῶν ναυτῶν συλληφθέντων ὑπὸ μαλτέζων πειρατῶν καὶ ἀπελευθερωθέντων ὑπὸ Ἑνετῶν (f. 238, τουρκικὴ χρονολογία 1036) καὶ 3) τὴν ἄκρως ἐνδιαφέρουσαν «*Relazione finale del Capitano della guardia del Regno di Candie*» M o l i n o, (f. 502-508, ἄνευ χρονολογίας, πάντως μετὰ τὸ 1650).

Εἰς τὴν τρίτην τέλος δμάδα τῶν συμμίκτων ὑπάγονται διάφορα ἄλλα ἔγγραφα, ἥσσοнос ἐνδιαφέροντος, ὅπως π.χ. σημειώσεις ἐξόδων, ὑπομνήσεις χρεῶν καὶ ἄλλα παρόμοια.

5.

ΝΟΘΟΣ ΛΟΓΟΣ ΤΟΥ ΑΝΔΡΕΟΥ ΚΡΗΤΗΣ

Μεταξὺ τῶν ἀνεκδότων ἔργων τοῦ Ἀνδρέου Κρήτης, περὶ τῶν ὁποίων ἔγραψα εἰς προηγούμενον τεῦχος τῶν «Κρητικῶν Χρονικῶν»¹, ἀνέφερα καὶ τὸν σωζόμενον εἰς κώδικα τῆς Bodleian Library εἰς Oxford λόγον «*Εἰς τὴν Ὑπεραγίαν Δέσποιναν ἡμῶν Θεοτόκον, ἀναγιγνωσκόμενον τῷ Σαββάτῳ τῆς Ἀκαθίστου*»². Τὸ κείμενον φέρεται εἰς τὸν κώδικα ὡς ἔργον «*τοῦ ἐν ἀγίοις πατρὸς ἡμῶν Ἀνδρέου ἀρχιεπισκόπου Κρήτης τοῦ ἱεροσολυμίτου*». Τὸ ἴδιον ὅμως αὐτὸ κείμενον, ὅπως διεπίστωσα ἀργότερον, εἶχε δημοσιευθῆ πρὸ πολλῶν ἐτῶν ἀπὸ κώδικα τῆς Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης Ἀθηνῶν, εἰς τὸν ὁποῖον φέρεται ὑπὸ τὸν τίτλον «*Αὐτοκράτορος Θεοδώρου λόγος εἰς τὴν Ὑπεραγίαν Δέσποιναν Θεοτόκον ὀφείλων ἀναγιγνώσκεσθαι ἐν τῇ ἑορτῇ τῆς Ἀκαθίστου*»³. Καθ' ὅσον γνωρίζω τὸ κείμενον τοῦ λόγου αὐτοῦ διεσώθη μόνον εἰς αὐτὰ τὰ δύο χειρόγραφα, ἀμφοτέρω τοῦ 14. αἰῶνος.

Ἐσωτερικὰ τεκμήρια διὰ τὸν ἔλεγχον τῆς προσωπικότητος τοῦ συγγραφέως εἶναι 1) ἡ εἰς σελίδα 574 τοῦ κώδικος τῆς Bodleian φράσις «*ἀπεπνίγη ὁ ροῦς ἐκ τοῦ παρ' αὐτὰ ὁ τὸν ροῦν κατὰ τῆς Βυζαντίδος κινήσας*», ἀντίστοιχος πρὸς τὴν εἰς σελίδα 187 τοῦ δημοσιευθέντος εἰς «*Σωτήρα*» κειμένου «*ἀπεπνίγη ὁ ρῶς ἐκ τοῦ παρ' αὐτὰ ὁ ἰὸν ροῦν κατὰ τῆς Βυζαντίδος κινήσας*», καὶ 2) ἡ μεγάλη ὁμοιότης

¹) «Κρητικά Χρονικά» Γ', σ. 96, καὶ σημ. 45.

²) Baroccianus Graecus 197, 573-579.

³) Περιοδικὸν «Σωτήρ», Ἀθῆναι, 1894, τόμος 16, σ. 186-192. Τὸ ἔργον δὲν περιλαμβάνεται εἰς τὴν Patrologia Graeca, δὲν ἀναφέρεται δὲ οὔτε ὑπὸ τοῦ I. Β. Παπαδοπούλου εἰς τὴν μονογραφίαν του περὶ Θεοδώρου II τοῦ Λασκάρου (Paris 1908). Εἰδικῶς ἐχρησιμοποιήθη ὑπὸ τοῦ Παπαδοπούλου Κεραμέως καὶ ὑπὸ τοῦ A. Vasiliev, ἐνθα κατωτέρω. Περιγραφή ὀλοκλήρου τοῦ κώδικος εἰς Σακελλίωνος Γ', Κατάλογος τῶν Χειρογράφων τῆς Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης τῆς Ἑλλάδος, Ἀθῆναι 1899, 55.